

Олександр Беліков *(Донецьк, Україна)*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СТОСОВНО ЦИГАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Україна є багатоетнічною державою – представники більш ніж ста тридцяти народів мешкають сьогодні на її теренах. Ця етнічна строкатість віддзеркалює складні етапи розбудови нашої держави, її соборність. У сучасному світі подібна ситуація є більш звичайним явищем, ніж існування моноетнічних держав. Багато країн у світі (Австралія, Канада, США, Індія тощо) сьогодні дотримуються принципів: “Багато народів – єдина нація”, “У різноманітності знаходимо багатство”, “З багатьох – єдине”, й ставлять захист прав людини вище захисту прав будь-якого “титульного” етносу. Практика показує – коли людина вільно користується власними правами, захищена від свавілля, може розмовляти рідною мовою, сповідувати релігію за власним бажанням – проблем з її етнічністю виникати не буде.

Цигани мешкають в українських землях здавна і завжди знаходили певні ніші, попит на власні послуги та товари. На жаль, сьогодні вони у більшості складають маргінальні шари нашого суспільства, у свідомості пересічних громадян часто пов’язані з шахрайством, злочинністю тощо. Чому так сталося? Як можна виправити такий стан? Тим більш, що на початку ХХІ століття, у самісінькому центрі Європи зубожіє, піддається дискримінації, асимілюється й нарешті зникає цілий пласт культури – яскравої та самобутньої, а носії її перетворюються на маргіналів. Як реагує на це наше суспільство та сама циганська спільнота? Держава?

Для кращого розуміння сучасного стану циган України дуже важливим є питання, яким чином історично розвивалися стосунки між державою, суспільством та циганським населенням, формувалася правова база, здійснювалась реальна політика щодо циганського народу з боку центральних та місцевих органів влади, які були зроблені помилки та які маємо здобутки.

Проблема ускладнюється тим фактом, що українські землі у різні часи перебували у складі багатьох державних утворень (Речі Посполитої,

Великого Князівства Литовського, Молдавського князівства, Австрійської, Турецької Російської імперій, СРСР й УРСР, Чехословаччини, Польщі, Угорщини тощо), в кожному з яких була своя специфіка у ставленні до циган з боку владних структур. Ще одна важлива риса для розуміння державної політики стосовно циган полягає у надзвичайній строкатості циганського населення українських земель (тут мешкають представники кількох десятків циганських етнодіалектних груп). Звичайно, ставлення до циган, які кочували з місця на місце, відрізнялися мовою, одягом, звичаями, “ходили в злиднях” було інакшим, ніж до заможних циган, які прожили кілька поколінь серед місцевого населення, володіли його мовою, користувалися пошаною, ходили в ті ж самі церкви.

Слід згадати, що з ХVІІ ст. більшість українських земель поступово підпадає під владу Московської держави. Протягом кількох століть російський уряд проводив певну політику стосовно циганського населення Малоросії, Слобожанщини, Півдня, Криму тощо. З приєднанням нових територій до Російської держави збільшувалася й чисельність циган. Після приходу до влади більшовицького уряду починається доба радянської інтернаціональної політики. Нова епоха у ставленні держави до циганського населення (як можна сподіватися) окреслилася після проголошення незалежності України.

Метою даної роботи є компаративний аналіз державної політики стосовно циган з боку Російської імперії, СРСР (разом з УРСР) та незалежної України.

Історіографія проблеми не є великою: загальну характеристику правового стану циган в Східній Європі та Росії надав американський дослідник Д. Крув [1]. Політику Російської імперії висвітлювали І. Данилович [2], М. Плохинський [3], короткий нарис законодавчих заходів стосовно циган міститься у “Енциклопедичному словнику” Брокгауза та Єфрона [4]. Радянську політику щодо циган досліджували О. Баранников [5; 6], Т. Кисельова [7]. Є. Друц й О. Гесслер [8], М. Іванеско [9], Н. Зіневич [10], Н. Деметер, М. Бессонов [11]. Деякі аспекти сучасної державної політики України характеризуються у роботі “Романі Яг. Історія, культура, право” [12]. Певний доробок у вивченні цієї проблеми належить й автору статті [13].

У цілому можна констатувати, що науковцями досліджувалися різні аспекти імперської політики Росії стосовно циган, але узагальнюючих робіт з цієї проблеми створено не було. Радянська доба циганської історії

розглядалася дуже упереджено з перебільшенням позитивних аспектів, сьогодні ж деякі дослідники впадають до іншої крайності – стверджуючи, що радянська політика стосовно циган принесла тільки шкоду. Сучасна політика української держави щодо циган практично не розглядалася науковцями, оскільки знаходиться зараз у стані формування.

Цигани були постійною складовою українського суспільства вже з XVI ст. Що стосується циган Лівобережної України, то відомо, що у XVIII ст. вони розподілялися на полки, очолювані отаманами. Так, під 1751 р. в документах згадуються циганські отамани: "...Тимош Панченко, Пилип Козенко, Михайло Золотаренко, Леско Воронченко, Гаврило Панченко, Ничипір Федоренко, Петро Косяченко з усіма малоросійськими та волоськими циганами" [3, с. 110]. Інститут отаманів було створено передусім для збору податків [14, с. 178], а також для нагляду за циганами, утримання їх від "непристойностей". Отаману заборонялося ображати циган й надавалося право суду серед циганського населення [15, с. 401-402]. Отамани під час існування відкупу циганського збору призначалися відкупщиком, після скасування відкупу – Військовою Генеральною канцелярією, цигани мали право просити призначити того чи іншого отамана.

За малоросійським правом цигани стояли нижче за посполитих громадян. Так, за поранення та вбивство цигана належало до стягнення суми у половину проти суми за посполитих. За злочини циган засуджували на рівні з малоросійськими обивателями (стаття 820) [16].

Цигани у Малоросії являли собою у більшості кочовий елемент. Отож, у 1765 р. майже усі сотні донесли, що бувають цигани в них проїздом на ярмарках та іноді зимують. Але є докази того, що й осілих циган була значна кількість. Так, за деяких кочових циган поручалися іноді їх одноплемінники (поручителем міг бути тільки осілий): згадуються П. Бичок з Роїської сотні, родини Ющенкових і Міненкових з Батурина; Янковських з Ямполя та ін. [17, с. 12].

Малоросійські цигани платили до Військового Малоросійського Скарбу оброк. Збір цього оброку у XVIII ст. віддавався на відкуп на підставі указу Петра Великого від 1723 р. й інструкції від 20 травня 1729 р. [3, с. 215] Від відкупщика вимагалося не обтяжувати циганське населення надмірними податками. Але майже проти кожного з них висувалися численні скарги. Відкупщики часто нав'язували циганам будь-яку річ, вимагаючи за неї набагато дорожче її вартості. Так, відкупщик Вятковський примушував циган купувати горілку тільки у нього, за

дорогою ціною. Отамани, які призначалися відкупщиками, жорстоко поводитися з циганами. Полкові отамани, які були призначені М. Ющенком, завдавали циганам "смертні рани сокирами" [3, 114].

Сума відкупу постійно зростала: на початку XVIII ст. цигани платили по 120 карбованців на рік, у 1755 р. – 1424 карбованці. Кожний вносив згідно зі своїм заробітком та майном: від п'ятдесяти копійок до десяти й більше карбованців. Цигани, що сплачували оброк, звільнялись від "ярмаркового" збору, але у деяких сотнях Миргородського та Ніжинського полків їх зобов'язували платити цей збір. Цигани часто ухилялися від сплати: уходили до слобідських полків [3, с. 116].

Останнім циганським отаманом у 1763 р. був призначений В. Міненко. 30 вересня 1765 р. російський уряд провів реформу адміністративного управління циган: посаду отамана було скасовано, кожен з циган повинен був обрати місце для постійного проживання, жити від "праведного рукоділля" й поступити під відомство сотенних (полкових) управ. Бажаючі могли залишитися у будь-якого власника як вільні піддані. Якщо потрібно було кудись поїхати, то циган повинен був отримати паспорт від управи чи володаря [15, с. 402].

До реформи спонукали численні зловживання циганських отаманів; те, що під виглядом циган інколи приховувалися "підлі люди" – злодії та шпигуни; а бродяжництво циган було "поганим прикладом для малоросійських родимців" [3, с. 108]. Уряд розумів труднощі виконання цього указу. Владі було приписано "намагатися" зробити з циган звичайних громадян, не вживаючи насилля, діючи лагідно, словами і переконанням. Деякі цигани навіть оселилися, але ненадовго: часто, після отримання паспорта, вони не поверталися роками.

Відомості про циган Слобожанщини містяться в імператорському указі 1733 р. з приводу заснування слобідських полків. Було наказано додатково на утримання Сумського, Охтирського, Ізюмського полків визначити збір з циган, аналогічний малоросійському [18]. У доповіді генерал-лейтенанта Шаховського вказано, що циган до переліку писати було неможливо, тому що вони дворами не живуть [19, с. 484]. Указ сенату від 1 березня 1766 р. визначав "покласти у семигривенний оклад усіх циган у Слобідсько-Українській губернії" [20]. В 1780 р. в Охтирській провінції Харківського намісництва циган зарахували до казенних обивателів і збирали з них 70 копійок податку (з інших 85) на рік [21, с. 176].

Указ Сенату 1783 р. передбачав "покласти усіх ще нікуди не приписаних циган у рівний з іншими державними селянами оклад для того, щоб

усі вони у придатних та пристойних місцях поселені були й бездіяльно ніде не тинялися” [22]. Інший акт цього року не дозволяв “надавати паспорти на від’їзд з їхніх місць проживання, й без паспортів циган ніде не терпіти” [23]. У 1800 р. Сенат суворо підтвердив неодмінність виконання указів про поселення циган. В указі було пояснено, що у “деяких губерніях оселені цигани звикли до хліборобства й сільської осілості, в інших губерніях вийшли у купці та міщани, багато циган прибули до місць поселення, але знов пішли у невідомому напрямку” [24].

У 1803, 1809 – 1812 рр. уряд знов вживає заходів щодо припинення бродяжництва циган та оселення їх [25]. Є відомості, що на початку ХІХ ст. у Волинській губернії нараховувалося 304 цигана-селянина, які стали кріпаками вже при російському уряді [26, с. 368–398]. Імператор Микола І під час подорожі по українських губерніях відзначив, що кочування циган продовжується. 13 березня 1839 р. він підписав Указ, за яким треба було до 1 січня 1841 р. розселити циган у казенних поселеннях [27]. У Київській губернії було “задворено” 160 родин. З казни виділили 3 802 карб. 28 коп. та видано деревину для будівництва житла [28, с. 66]. У середині ХІХ ст. майже всі цигани у Полтавській губернії були приписані до міщан та державних селян [27].

У 1812–1856 рр. кордони Російської імперії було відсунуто до Кілійського рукава гирла Дунаю [29, с. 88]. З утвердженням російського впливу в регіоні правовою основою управління став “Статут про створення Бессарабської області” від 29 квітня 1818 р. [30, с. 54]. Злидений стан циган не узгоджувався з урядовою програмою перетворення губернії у “благодатний край”. У зв’язку з цим царський уряд вжив цілеспрямованих заходів для покращення стану коронних циган [31]. Залежно від рівня добробуту циган розподілили на три класи, представників яких мали сплачувати податки від двадцяти до сорока левів на рік. Для керівництва ними у 1818 р. було створено Контору коронних циган.

Щодо власницьких циган, яких було в Бессарабії набагато більше, то уряд не намагався нічого змінювати й надав право панам розпоряджатися подальшою долею своїх кріпаків [32, с. 130]. В документі Бессарабської обласної ради було зазначено, що “для поміщиків та монастирів цигани суть єдина допомога у господарському побуті, а багато незаможних дворянських родин підтримуються тільки прислугою власних циган” [30]. У маєтках усіх бессарабських бояр, купців працювали цигани-кріпаки. Так, поміщик К. Разо володів 84 родинами циган (336 осіб).

Найбільшим власником циган у Бессарабії був князь Кантакузін. У селах Хотинського повіту йому належало 1 358 циган. Тільки у с. Маркоуци серед його кріпаків циган було: 100 ковалів, 185 чоботарів, 185 музик [33, с. 228].

Численні архівні матеріали першої половини ХІХ ст. розкривають картину насилля над циганами. Так, поміщик Янович забрав від цигана Жудала його дванадцятирічну доньку для “розваг”, відібрав у нього намет, кибитку та майно. Поміщиця Касандра Палладі постійно наказувала бити кріпаків; власноручно стьобала батогом циган. Від побоїв померли хлопчики Гайсан та Лапотуши. Дворових циганок зв’язаними тримали вночі у клуні. Під час пожежі загинули дві дівчини, про яких забули. Поміщиця була покарана лише церковним покаяттям. Поміщик Корчевський 27 вересня 1831 р. покалічив кріпачку-циганку Григорашеву, її десятирічну доньку Саніку та вбив циганку Чеботарьову. Поміщик Россет забив на смерть двадцять два кріпаків-циган [33, с. 231–233, с. 236–237].

Хоча багатоківоверабство в цьому регіоні привчило циган до пасивності, у першій половині ХІХ ст. з боку циган спостерігалися випадки непокори, а іноді й відкритих виступів проти володарів у формі скарг обласному уряду на жорстоке з ними поводження, втеч, підпалення маєтків, а іноді й вбивства поміщиків [33, с. 237]. Чи не єдиною спробою полегшити стан кріпосних циган був указ 1827 р., який забороняв поміщикам продавати циган окремо від членів їх родини [34, с. 12].

На території “Казенної Бессарабії” (Буджака) циган-кріпаків проживало небагато. В акті від 1828 р. вказувалося, що селяни, “включаючи циган, не можуть бути у кріпацькому володінні ні у бессарабських поміщиків, ні у дворян російських” [35]. Цигани, що приходили із-за Прута (втікаючи з Молдавського князівства), поступали до розряду казенних циган, отримуючи особисті права [33, с. 223–224]. Ще більш радикальне перетворення відбувалося з циганами із-за Дунаю: вони отримували права іноземних колоністів і селилися у колоніях задунайських переселенців [36]. Формально визнаючи права зарубіжних поміщиків на утікачів-циган, російська влада запропонувала таку складну систему розшуку, що майже ніхто не зумів довести справу до кінця [33, с. 224, с. 225, с. 235].

У 1829 р. було прийнято указ щодо покращення стану циган у Бессарабській області [37]. Кожна родина, що переходила до осілості, отримувала тридцять десятин землі, грошову позику у 23 рублі 50 копійок

та дві чверті насіння. Крім того цигани звільнялися на чотири роки від податків. У 1831 р. було вирішено оселити 752 родини циган на ділянці номер дванадцять в Акерманському повіті [34, с. 43]. Втілення указу відбувалося зі значними труднощами. У перший рік переселилося лише 140 родин. Керуючий Конторою коронних циган доносив, що ділянки не заселяються, тому що цигани не бажають цього [34, с. 61]. Новоросійський та бессарабський генерал-губернатор М. Воронцов писав міністру фінансів: “Закореніла схильність до кочового життя й зараз є головною перешкодою до досягнення мети” [34, с. 169].

Після додаткових заходів було засновано дві станиці – Каїр та Фараонівку, де оселили 752 циганські родини, яким було побудовано хати, надано 9 902 десятини землі, насіння, плуги й видано по 32 карбованці для господарських потреб. У 1836 р. в Каїрі нараховувалося 141, а у Фараонівці – 146 будинків [38]. Проте цигани не бажали виплачувати борги й виконувати повинності. Частина їх залишила поселення. Через чотири роки увесь інвентар було знайдено непридатним до використання, худоба – непридатною до праці, будинки – не придатними для проживання, запашки майже не виконувалися [39, с. 121].

У подальшому уряд здійснив ще одну спробу перевести державних циган на осілість, але в іншій формі. З коронних циган Акерманського повіту було вирішено у 1839 р. зробити козаків. До складу Дунайського (з 1856 р. – Новоросійського) козацького війська було зараховано два селища разом з циганами, які там мешкали (306 родин) та 746 родин кочових (колишніх коронних) циган. Але за нестачею земель було поселено тільки 150 родин, інші залишилися у місцях попереднього мешкання [40, с. 5–8]. У 1840 р. було знов повторено ці заходи, але з тим же “успіхом”. У 1848 р. Сенат наказав провести перевірку кріпосних циган: “Циган, на належність яких власники не нададуть законних доказів, звільнити з кріпосного стану. Із них тим, які схильні до ремесла або до промислів, дозволити прописуватися по містах у міщани або цехи; усіх інших зарахувати, подібно до коронних циган, до Дунайського козацького війська” [41]. У 1855 р. у війську було 584 циганські родини [42]. Однак тільки у 1855–1857 рр. цигани, які були приписані до Дунайського війська, “несли цю службу більш-менш задовільно” [39].

Водночас спробували зарахувати кочових циган півдня України до Азовського козацького війська. 29 травня 1839 р. на підставі Найвищого повеління до Азовського козацтва мала приєднатися 251 родина циган “за умови, що вони не будуть позбавлені прав, які надають особам віль-

ного походження при переході до козацького стану” [43]. Планувалося, що цигани займуться землеробством. Проте оселити циган не вдалося. Азовському війську не були ані збільшені земельні фонди, ані виділені кошти. 1844 р. циган було передано Міністерству державного майна, яке мало вживати заходів щодо припинення бродяжництва циган [44]. У козацькому війську їх залишилася незначна кількість.

Іменними наказами у 1838 р. з кочових циган Таврійської губернії у Севастополі було створено дві виправні циганські роти для різних робіт. Планувалося в процесі “виправлення” ці роти перетворювати у військово-робітничі, але у 1843 р. циганські роти було розформовано [45]. Під час Кримської війни до військової служби було взято у козаки 420 циган [46, 37]. У 1868 р. циган приписали до казенних поселень або за їх бажанням перевели до розряду міщан.

Таким чином, спроба примусового переведення бродячих циган до осілості виявилася не зовсім вдалою. Причиною цього були бюрократичні засоби зміни традиційного укладу циган. З часом невдача цієї реформи стала очевидною для організаторів, хоча вони не бажали розуміти дійсних причин невдачі й все пояснювали “небажанням” циган переходити на осілість.

Збільшення випадків виступів циган проти поміщиків, а також посилення тиску на уряд суспільної думки примусило самодержавство піти на деякі поступки зі зміни правового статусу циган [47]. Згідно з “Положенням про правове становище жителів Бессарабської області” від 10 березня 1847 р., дворові цигани обкладалися з 1851 р. податком у 95 копійок (як платять за дворових у Росії), а цигани, поселені на панських землях – 30 копійок на рік. Податки за циган повинні були платити їхні власники. Уряд намагався примусити власників мати тільки необхідну кількість дворових циган, а інших оселити на своїх землях або продати для покращення долі циган й викоренення серед них бродяжництва [48, с. 237]. Однак ці заходи тільки погіршили економічний стан циган.

Кочові цигани повинні були сплачувати оброк від трьох до п’яти карбованців. У випадку невивлати оброку поміщики зганяли родини боржників у загоны й виснажували їх, поки не отримували певну суму [33, с. 221, с. 235]. Чисельність державних циган швидко зростала за рахунок утікачів з-за Пруту, а також циган-кріпаків, яких пани відпускали на волю, або звільнених за рішенням суду. У 1813 р. в Бессарабії нараховувалося 221 родина цієї категорії, а в 1839 р. – 1 135 родин [49, с. 607].

Скасування кріпацтва 1861 р. Бесарабії стосувалося передусім поміщицьких та монастирських циган. У 1861 – 1863 рр. з 5 500 кріпаків-циган на волю без землі було відпущено 1 701 особа. 1984 цигана перейшли у стан селян, а інші, будучи вільними, залишалися у стані поміщицьких дворових [50]. 31-й пункт “Правил про людей, що вийшли із кріпацької залежності у Бесарабії” передбачав, що: “Кочові цигани при переході на осілість звільняються на чотири роки від будь-яких податків та повинностей” [32, с. 146].

Отже, Російський уряд майже ніколи не виокремлював циган із загальної маси населення (єдиним обмеженням було те, що до постійного оселення їм не видавали паспортів [51, с. 67], але завжди намагався зробити з них землеробів. Цигани, як й інші піддані імперії, могли користуватися: правом на працю (не примусову); на землю (осілі українські цигани мали земельні наділи); на житло (багато циган купували собі домівки) [52, с. 82 – 83]; на навчання (більшість циганської інтелектуальної еліти 30-х рр. ХХ ст. отримала освіту ще при цараті [52, с. 15]; вони мали право займатися ремеслами, торгівлею, були приписані до певного місця проживання (що давало їм можливість брати участь у виборах до Державної думи та органів місцевого самоврядування). Імперський уряд, проте, опинився неспроможним законодавчим шляхом “цивілізувати” циган, змінити їх спосіб життя.

Доля циган України кардинально змінилася унаслідок Лютневої, а потім Жовтневої революцій 1917 р. Під час короткої доби української державності уряд УНР прагнув втілити концепцію культурного самоврядування для етнічних меншостей (закон від 9 січня 1918 р.) [53, с. 556]. Але громадянська війна, чужоземне вторгнення, панування загальної анархії, голод, розруха і, наприкінці, приход до влади більшовиків не дали можливості реалізувати цю політику.

У літературі радянської доби можна прочитати, що цигани прийняли Жовтневу революцію 1917 р. з радістю. Ідеї соціалізму, ніби-то, відповідали громадському устрою табору й зміни пішли циганам на благо [11, с. 197]. Так, дійсно, частина циган-бідняків підтримала революцію. Але насправді революція зруйнувала усталену структуру життєзабезпечення циган. Падіння рівня життя корінного населення вдарило по доходах від традиційних циганських промыслів. Крім того, життєві пріоритети циган суперечили програмним цілям більшовиків. Це визнавала навіть радянська преса, так, газета “Крестьянская правда” у 1928 р. писала: “Заняття, побут, спосіб життя циган суперечать основам нашого соціалістичного суспіль-

ства. Експлуататорський та спекулянтський устрій за царату був більш сприятливим для діяльності циган. Хоча революція принесла циганам покращання їх правового стану, але вона болоче вдарила по їх джерелах існування...” [54]. Цигани не бачили нічого поганого у наявності заможних верств суспільства, навпаки, саме наявність багатих робила їхні промысли прибутковими. Крім того, такі заняття, як торгівля, манджування кіньми, ворожіння тощо, вважалися циганами не менш шанованими, ніж виробнича праця. Першими постраждали заможні цигани – цигани-торговці, землевласники, господарі – вони втратили власність. Цигани не почали зі зброєю в руках захищатися: в силу власної ментальності, яка ставить життя вище будь-якого майна, покинули майно, яке накопичувалося поколіннями, та пішли кочувати. Втрачали джерело до існування й міські цигани-музики (зачинялися ресторани, зникали заможні клієнти), й кочові табори – в умовах суцільного зубожіння населення ворожіння, циганські промысли не могли вже прогнати.

Однак ще у 20-х рр. ХХ ст. можна було бачити в Україні чимало заможних циган, що жили “наче справжні купці”, мали наймитів. Коли підсилювалися заходи боротьби з приватною торгівлею, становище цих циган похитнулося, їм залишилося лише посередництво між покупцем й продавцем коней [6, с. 33].

До того ж, цигани (у тому числі й члени комуністичної партії) не зважаючи на антирелігійну пропаганду святкували церковні свята, тримали ікони, вінчалися та хрестилися; цигани-мусульмани здійснювали намази тощо. Ще одним фактором напруження між циганами та радянською владою стали спроби (традиційні для циганського населення) звести державний контроль до мінімуму.

1 жовтня 1926 р. була прийнята постанова ЦВК СРСР “Про заходи щодо сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя”, в якій було запропоновано ЦВК й РНК союзних республік вжити заходів щодо першочергового пільгового наділення землею циган, які бажають перейти до осілого способу життя. У випадку виділення землі циганам у сільських місцевостях, на них розповсюджувалися усі пільги, встановлені для переселенців [57].

23 лютого 1927 р. було прийнято постанову ВУЦВКУРСР щодо землеустрою циган й заходів по сприянні переходу циган-кочовиків на осілість [58] та “Інструкцію про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси” [59]. Серед

заходів були облікциган, скликання нарад циганського населення, залучення циган у “трудовіпроцеси” (сільськегосподарство, кустарні артілі, промисловість) [60, с. 37]. Газета Сталінського ОКП(б)У “Диктатура труда” 1 березня 1927 р. оприлюднила статтю “Про перехід циган до осілого життя”, яка доводила до відома громадян Донбасу основні положення постанови ВУЦВК УРСР [61]. Кредити надавалися тільки колективам. Виділялися кошти й земельні ділянки під забудови, відкриття торговельних приміщень, кустарне виробництво [62]. Житлові спілки допомагали циганам в одержанні ними житла в кооперативних будівлях [9, с. 68].

За даними ЦКНМ вже у 1927 р. цигани Запорозької [63], Криворізької та Маріупольської округ одержали землю й почали працювати [64]. Прилуцька окружна рада повідомила, що з 40 циганських родин зголосилися на переселення з метою зайнятись хліборобством 18 родин. У Вінницькій окрузі “все циганське населення безземельне й висловило бажання про переселення” [9, с. 66–69].

У доповідній записці на адресу ВУЦВК від 18 вересня 1929 р. про роботу серед циган Мелітопольщини відзначалось, що “у Мелітопольському окрузі є 204 циганські родини. В Якімовському районі було спочатку 62 родини, а потім лишилося 12. Дев’ять родин організували спілку обробки землі, три родини живуть індивідуально, а решта повернулася до Іванівського району, де вони позасівали землю” [65, с. 51]. Крім того, зазначалося, що цигани живуть розпорошені, окремими родинами, їм бракує культурних сил [66]. У 1929 р. відбулися Всеукраїнська й місцеві конференції трудящих циган, де розроблялися заходи щодо заохочення циган до трудового осілого життя [67].

Зміни у господарюванні, що принесла колективізація, а також нестача металу та палива, перетворення колгоспних кузень на ремонтно-механічні майстерні, відсутність коней у селян призвели до занепаду традиційних форм циганського господарства. Це спонукало кочових циган до пошуків інших джерел існування. У 1929 р. Сталінське окружне бюро національних меншин повідомляло, що циганського населення по округу нараховується 420 осіб, які займаються торгівлею, не мають права голосувати й мешкають дуже розпорошено. Відомо, що 11 січня 1930 р. до Сталінської міськради звернулася група циган (30 родин) з проханням “виділити землю на пісках” [68, с. 61].

У січні 1933 р. до Сталінської міської ради звернулися 95 циган з заявою, у якій вони висловлювали бажання організувати колгосп. Цей

документ відображає дух доби (*стиль документу збережено. – Прим. авт.*):

“А мы у советский республике живемо и так защищали наши некоторые товарищи у рядах Красной Армии, так вы не можете лишить нас из-за кнута права голоса. Так вот мы просимо маса нацменів циган встановити нам право избрания голосов и выдать нам землю и организовать коллектив чтобы работали мы как все пролетариаты” [69, 15].

У 1929–1931 рр. ЦКНМ при ВУЦВК регулярно розглядав питання втягнення циган до землеробства [70, с. 52]. Це свідчить, що адміністративно-організаційні заходи місцевих органів влади не мали великого успіху [71]. Кочові цигани у більшості йшли на заняття землеробством дуже неохоче. Осілі цигани говорили про кочових:

“Темний народ. Вони нас осілих не люблять. Коли ми їх зємо на землю, вони не вірять, сміються... деякі кричать: собаці сіна дати хочуть” [72].

Проте перші циганські колгоспи були створені. Так, у 1928 р. під Запоріжжям організується сільськогосподарський колектив циган з 10 родин (55 осіб) [73], якому було надано 196 гектарів землі [74]. Станом на 1 січня 1930 р. в Україні існувало дев’ять циганських колгоспів, які об’єднали 173 родини: три колгоспи у Мелітопольському окрузі, два у Криворізькому, по одному у Херсонському Першотравневому Маріупольському та Одеському [75, с. 6]. У січні 1931 р. був створений колгосп “Трудовой нацмен” (на Правобережжі). У 1935–1937 рр. у с. Юленці на Київщині – колгосп ім. Постишева (керував ним М. Сандуленко, засновник відомого музичного роду Сандуленків). У 1936 р. у Лозівському районі Харківської області було створено циганський колгосп ім. Димитрова, якому безкоштовно було передано господарські будівлі від радгоспу Лозівського райвиконкому на суму 88 250 карбованців, потрібну для господарства худобу на умовах довгострокового кредитування (на сім років) [9, с. 68].

Плинність циганських кадрів у колгоспах наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. була дуже висока. Більшість циган не мала навіть елементарних навичок сільськогосподарської праці [76]. Дуже показовою є розповідь цигана І. С. Пихви про надання у 1928 р. циганам землі коло села Пантаївки:

“Почали обробляти поле, поробили днів два. Робить нічого не вміють. Вийшли в поле і співають і танцюють, а робити не хо-

чуть... Тих, що вміють робити на землі як селяни, не багато, цигани розійшлися" [6, 53–54].

Влада переводила напівзруйновані циганські колгоспи до інших, нециганських колгоспів або організовувала господарства з циган та татар, циган та українців. Це призводило лише до міжнаціональних чвар. Так, один з українських колгоспів перед об'єднанням з циганським висунув умови: щоб цигани не їздили по ярмарках; щоб до них не приїздили родичі; щоб цигани не влаштували бійки. Подібні колгоспи скоро розпадалися [9, с. 288].

Колгоспна система суперечила циганському укладу. Вона передбачала насильне прикріплення до землі шляхом позбавлення паспорта, заробітну платню у вигляді "трудоднів", високі натуральні податки, табірний строк за втечу або за невиконання завдання [77]. Але преса того часу описує великий ентузіазм з боку циган: численні ходочки йшли до місцевих органів влади, на циганських зібраннях проголошували "Дайте землю!" [78]. Пояснення цього феномену просте: цигани бажали отримати грошову допомогу. Як свідчить "Доповідь про переселення нацменшостей на Україні" 1928 р., норма кредитування циган складала 500 рублів на родину [75, 4]. Після її отримання "колгоспники", як правило, зникали. Лише незначна частина циган робила дійсну спробу організувати життя на нових началах. Якщо у 1932 р. було лише 25 циганських колгоспів, то до 1938 р. було створено вже 52. Проте загальна кількість колгоспників не перевищувала п'яти відсотків від загальної кількості циган.

Поширювалася також й індивідуальна трудова діяльність циган. ЦКНМ подав до Ради Народних Комісарів проект відповідних заходів, що передбачав "залучати циган до трудколективів циган-підлітків посылати на навчання до кустарів, утворювати кустарні промислові артілі та в плановому порядку постачати їм кредити й сировину" [64]. У різних містах цигани влаштувалися працювати на промислові підприємства або утворили артілі з ремонту котлів та посуду ковальські тощо [9, с. 56]. У Сімферополі у 1927 р. циганами було створено кооперативне житлово-будівельне товариство [79] та циганський "червоний куток" "*Демерджи*", членами якого у 1928 р. було більш 300 циган [80]. У травні 1928 р. у ньому відбувся перший випуск гуртка кооператорів [81]. Випускники пішли до кооперативних секцій, четверо були направлені на курси пропагандистів [82]. У Харкові у 1928 р. було організовано артіль циган-лудильників та котлярів [83, 41]. У м. Сталіно у жовтні 1933 р. при Металпромсоюзу діяла промислова артіль

з 26 родин *келдерарів* по виготовленню посуду [84]. Частина циган була працевлаштована на підприємствах та об'єктах народного господарства. У Севастополі на Морзаводі працювали цигани-ковалізі стажем роботи п'ять-шість років [85].

Разом з цим влада констатувала, що "облік та звітність у циганських артілях пущені на самоплив", "готова продукція збувається у приватному порядку", "в артілях взагалі не ведеться політично-просвітня робота". Спроби виправити ці "недоліки" призводили до того, що артілі почали розпадатися.

У 1926 р. у Москві була створена Всеросійська спілка циган. Метою цієї спілки було об'єднання циган, захист їх інтересів, підвищення культурного рівня, взаємодопомога. За діяльністю Спілки спостерігав НКВС [11, 205]. За планом роботи ЦКНМ при ВУЦВК України серед малочисельних національностей на 1926 – 1927 рр. передбачалося налагодити зв'язок із Всеросійською Спілкою циган. Але цигани в Україні поставилися з підозрою до цієї організації. Її емісари відряджені в Україну, не знайшли спільної мови з місцевими циганами. Навіть дійшло до сутичок, після чого робота спілки в Україні була згорнута [60, с. 37].

Певним досягненням було створення у 1926 р. циганської писемності на основі кирилиці. Упродовж 1927–1930 рр. побачили світ букварі для загальноосвітніх шкіл, а також п'ять книжок бібліотечки для читання циганською мовою (праці В. Леніна, І. Сталіна, матеріали ВКП(б), антирелігійна література, підручники з арифметики та циганської мови) [9, с. 297]. У 1927–1932 рр. виходили друком громадсько-політичні та літературні часописи "Романі зоря" та "Нево дром" [86, с. 128]. У 1929 р. при Нацбюро Всесоюзного товариства пролетарських письменників було організовано групу письменників-циган, яку у 1932 р. було перетворено на циганську секцію Московської асоціації пролетарських письменників. Проте станом на 1929 р. серед циган України писемних було лише 8 % [64]. У Сімферополі у 1927 р. при татарській школі працювали три гуртки для циган (політграмоти, історії кримських циган, театральний) [79]. У 1928 р. тут була побудована школа для дітей-циган [87]. У щорічній доповіді ЦКНМ при ВУЦВК УСРР "Про стан нацменроботи на Україні та її перспективи" констатувалося, що у 1930 р. серед циган проведено велику роботу у галузі народної освіти, але бракує підручників і літератури циганською мовою [88, с. 15]. У 1937/38 навчальному році в Одеській області навчалися 39 учнів у школі з російською і циганською мовами викладання [89, с. 255].

Велику роль у становленні циганського мистецтва відіграв театр “Ромен”, який було створено у 1931 р. в Москві. У 1934 р. було здійснено гастролі театру в Україні. Відомо, що циганські виконавці виступили перед будівельниками Харківської ТЕЦ [52]. У 1935 р. у м. Остер був знятий фільм “Останній табір”.

Проте політика сприяння розвитку національних культур скоробула згорнута. 24 січня 1938 р. була прийнята таємна постанова ЦК КП(б) СРСР “Про ліквідацію національних шкіл й національних відділень у школах” [9, с. 207]. Остаточний крок у ліквідації освітніх закладів для національних меншин України було зроблено протоколом № 20 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. “Про реорганізацію національних шкіл на Україні” [90, с.1 – 4]. У серпні ця директива була втілена в життя – усі вказані класи були реорганізовані “як шкідливі, які ізолюють дітей від радянського життя”. З 1939 р. видання літератури циганською мовою припинилося. Офіційно не було ніякої заборони, але були створені умови, які унеможлилювали видання літератури рідною мовою. Національні редакції при видавництвах у Москві були ліквідовані. Їхні функції передавалися з центру на місця. Але республіки не мали для цього належної бази.

Не обійшли циган й політичні репресії 30-х рр. у країні [91]. Традиційно аполітичних кочовиків найчастіше заарештовували й засуджували за статтями: бродяжництво, контрреволюція, шпигунство, шкідництво, скупка валюти тощо. Однією з причин репресій була зацікавленість державних органів у вилученні матеріальних цінностей. Першими постраждали представники найбільш заможних циган, які мали зовнішні ознаки багатства (золоті монети, сережки, браслети, срібні та золоті монети у волоссі жінок). До речі, звинувачення у скупці валюти ґрунтувалися на тому факті, що цигани виробляли монети з талерів, дукатів тощо.

У 1929 р. було розгромлено Спілку циган [56, с. 137]. Членів циганської артіль “Румунський іноземець” відправляли до таборів як ворогів народу [8, с. 292]. Дід циганолога Л. Черенковасидів у таборі, спочатку як польський шпигун (тому що володів польською мовою), а потім як японський та німецький. За ст. 58 сиділи цигани, колишні піддані Австро-Угорщини, які приїхали до Росії напередодні революції та не здогадалися “загубити” австро-угорські паспорти [92]. Нерідко циган засуджували до тюремного ув’язнення та заслання до Сибіру за повернення до кочового життя. Так, у середині 1930-х рр. було заарештовано

келдерарський табір, який кочував по Україні. Людей у літню спеку заштовхали до “теплушок” (вантажних вагонів) й повезли до Сибіру. У дорозі половина людей померла. Іншу половину кинули у тайзі. З трьохсот осіб залишилось живими менше двадцяти [11, с. 202].

Трагедією циганського народу став голод 1932–1933 рр. [93, с. 63] Осілі цигани повністю розподілили долю багатьох українців. Цигани, які тікали від голоду за наказом Л. Берії розстрілювались [8, с. 68]. 27 грудня 1932 р. було введено інститут прописки громадян. Наявність прописки дозволяла отримати продовольчі картки. Прописатися у великих містах (Москва, Київ, Одеса, Харків тощо), у яких було краще постачання продуктів, циганам було майже неможливо. На вокзалах, ринках проводились облави. У 1933 р. десятки таборів *сервів, влахів, кишинівців, кримських* циган змогли потрапити до великих міст. Цей рік ознаменувався найбільш масштабними каральними акціями, влітку пройшли масові арешти у Москві, Києві та Ленінграді і депортації до Сибіру [94]. Тільки з Москви з 23 червня по 3 липня 1933 р. було депортовано 5 470 циган. Лише частина *кримських циган* змогла влаштуватися на будівництво московського метро й вціліла.

Наприкінці 1930-х рр. циган розпочали заарештовувати не таборами, а поодино, направляти не на заслання, а в табори за обвинуваченням – “соціально небезпечний елемент” [94]. Так, у 1937 р. поблизу Черкас під час облав на циганські табори усіх, хто не встиг заховатися, ув’язнювали; цигана Костеште заарештували за те, що він не пустив дітей до школи. У серпні цього ж року в Оржиці (Полтавщина) буцімто за крадіжку зерна, заарештували п’ятьох безвинних циган [93, 13]. Селище-табір “Тайга” біля Новосибірську нараховувало 340 родин (1 800 циган) і поповнялося внаслідок облав, що проводилися в Білорусі, Молдавії і Україні [94].

У 1937 р. був розстріляний талановитий циганський письменник Володимир Зорін (Веля Пашун), член ВКП(б) з 1919 р., кореспондент харківської газети “Вісті”, лауреат першої премії літературного конкурсу проведеного Наркоматом освіти України [86, с. 191].

Деякі дослідники вважають, що напередодні війни були розстріляні сотні циган і найменш 10 тисяч стали жертвами депортацій. Власне, це стало причиною приховування циганами власної національної належності [94].

Таким чином, політику радянської влади стосовно циган у 1920–1930-х рр. не можна оцінити однозначно. Було впроваджено комплекс

заходів, скерованих на оселення та “окультурення” циган, який мав як позитивні, так й негативні наслідки.

Друга світова війна мала важкі наслідки для циган України: жертви, каліцтва, діти-сироти, руйнація майже усіх досягнень 30-х рр. ХХ ст. тощо. У важкі повоєнні роки багато з них повернулося до кочового способу життя. Так, деякі табори *келдерар* кочували вже не в кибитках, а в залізничних вагонах: заселяли вагон, домовлялися з начальником станції (який часто був радий позбутися галасливих та неспокійних сусідів), чіплялися до поїздів та пересувалися до іншого міста.

Цигани Житомирщини й Чернігівщини під час війни переховувалися у поліських лісах. Їхні будинки були або зруйновані, або в них поселилися інші біженці, тому тільки частина циган з часом повернулася у власні домівки, більшість продовжувала кочувати [28]. Цьому сприяло те, що повоєнному селі тільки у циган можна було виміняти голки, булавки, фарби, отримати або замовити ковальські вироби. Ворожіння також було в ціні: солдатки зазивали ворожку, щоб почути хоча б щось про затримку у “казенному домі”, про довгий шлях додому щоб мати надію на повернення рідних з війни. Цигани були джерелом інформації щодо цін у місті, подій в сусідніх селах тощо [95].

Такий “паразитичний спосіб життя” не вписувався до радянських ідеалів. Влітку 1956 р. перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, перебуваючи на Донбасі, зустрівся з кочовими циганами [96]. Ця зустріч мала значні наслідки для циган. 5 жовтня 1956 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про залучення до праці циган й заборону бродяжництва”. Третій пункт указу встановлював кримінальну відповідальність за заняття бродяжництвом циган у вигляді заслання до п’яти років з обов’язковим залученням до праці (цей пункт втратив силу лише 25 березня 1961 р.). 27 жовтня 1956 р. Рада міністрів УРСР прийняла відповідну постанову за № 1342 [96]. Облвиконкоми були зобов’язані у тримісячний термін розселити на постійне місце проживання, працевлаштувати і організувати культурно-побутове обслуговування циган [97]. Було затверджено перелік районів розселення циган в УРСР.

На виконання постанови обласні органи внутрішніх справ повинні були скласти соціально-демографічні характеристики осілих циган. Органи міліції зобов’язувалися затримувати циганські табори, забезпечувати документами членів осілих циганських родин. Так, згідно з контрольним листом, складеним у Сталінській області, з 222 дорослих циган більшість не мала паспортів (193), постійної роботи (148). З 358 осіб мали прописку лише 65.

У листопаді 1956 р. виконком Сталінської обласної Ради прийняв рішення щодо розселення та працевлаштування ще 141 циганських родин [98]. Аналогічна робота проводилася в інших областях України.

Якщо проаналізувати цю ситуацію, слід відмітити, що у 1950-х рр. кочовий образ життя економічно став себе зживати. Промислове виробництво товарів широкого споживання, механізація сільської праці, обмеження використання коней в особистих господарствах, переслідування т. зв. спекуляції тощо підірвали циганську економіку. Спільно пережита війна зблизила циган з людьми інших національностей, багато циган вже працювали у галузі культури, промисловості, сільського господарства тощо й можна казати, що процес осідання вже відбувався.

Внаслідок акції 1956 р. відбулося зовнішнє припинення циганської кочівлі. Так, наприклад, у середині 50-х рр. ХХ ст. тільки у с. Ново-Троїцьке Донецької області приїхало 34 родини (понад 200 осіб) циган-сервів з Київської та Полтавської областей, що поновили кочування під час війни та післявоєнні роки. По приїзду вони трудилися у колгоспі, чоловіки працювали також ковальми [99]. Після примусового оселення більшість, або 90,5 % циганських сімей, мешкала у власних будинках, 9,3 % – у державних і лише 0,2 % – у кооперативних квартирах. Власні будинки не можна було вважати цілком придатними для проживання. Житловий фонд циганських сімей був зношений (на 80 % у середньому) і майже не оновлювався, був позбавлений елементарних зручностей. Так, у Закарпатті не в усіх будинках було навіть електричне освітлення. Лише 4,1 % мало центральне опалення, у 13,5 % був водогін, у 12,6 % – каналізація, у 2,3 % – гаряча вода.

У 1980-х роках дедалі більше циган почали отримувати державне житло. Тільки в Ужгороді, Мукачеві, Береговій, Виноградіві в багатопверхових будинках їм було виділено близько 400 впорядкованих квартир [100].

Скрізь в Україні проводилися заходи з встановлення шефства трудових колективів над циганськими громадами, родинами, окремими людьми з метою залучення молоді до навчання, дорослих до суспільно-корисної праці і ліквідації безробіття тощо [101]. Циган забезпечували безкоштовно житловими будинками або квартирами (!), вони отримали можливість користуватися перевагами осілого життя, такими, як медичне обслуговування, соціальне забезпечення, регулярна заробітна плата, дитячі садки та школи для дітей, можливість обирати та бути обраним до рад народних депутатів.

У практичній реалізації постанови звичайно були присутні й елементи примусу. Нерідко циган примушували за безцінь продавати державі коней, затримували чоловіків, які чинили опір (через кілька днів відпускали). У цілому, маємо констатувати, що репресії за невідкорення указу були мінімальними [8].

Протягом 1960 – 80-х рр. частина циган відійшла від “традиційного циганського життя”, отримала добру освіту, почала працювати у різних галузях народного господарства.

Яскравим прикладом цього є доля інженера, потім директора Новокраматорського заводу важкого машинобудування, заступника голови Раднаргоспу Донецької області цигана-серва І. Катеринича [96]. Серв Д. Безручко протягом 1977 – 1985 рр. був депутатом районної ради народних депутатів у м. Чернігові, у 1987 р. він став лауреатом II Всесоюзного фестивалю народної творчості як самодіяльний художник [28].

З 1977 р. московський театр “Ромен” очолює український циган-серв народний артист СРСР М. Сліченко [102]. Серед членів КППС нараховувалося 603 цигани [103]. За кількістю циганської інтелігенції СРСР посідав одне з перших місць у світі [104].

Незважаючи на суцільну осілість циган після 1956 р., рецидиви кочування можна було зустріти й пізніше. Наприклад, у 70-х рр. ХХ ст. табір *ловар* з м. Нікополя переїхав до м. Калуша Івано-Франківської області. Через деякий час табір раптом виїхав до м. Ясинуватої. Там він розділився: частина циган переїхала до Кременчука, кілька сімей – до Житомира, дехто – до Синельникового [105].

Оселивши більшість циган, радянська влада відійшла від активної політики стосовно цього народу. Проблеми циган накопичувалися, державної програми розвитку циганського населення не існувало. Про циган згадували тільки тоді, коли мова йшла про правопорушення або, у кращому випадку, про театр “Ромен”. Більшість циган поступово опинялася на задвірках суспільства, перетворюючись на маргінальний шар. Низький культурно-освітній рівень циган не дозволяв їм інтегруватися повною мірою у радянське суспільство. Тому освіта циган стала однією з самих болісних проблем. Ситуація, дійсно, була складною. Багато циганських дітей не відвідували школу. Так, наприклад, у Закарпатті третина учнів-циган не відвідувала школу хронічно. Вчителі починали робочий день, “виловлюючи” учнів. Не заохочували до навчання ані безкоштовні обіди, ані одяг, ані взуття, що видавалося циганчатам. Батьки, які їздили на заробітки, зазвичай забирали й дітей. Масовий від’їзд

з квітня до листопада сприяв відвіканню від школи [106]. Чимало шести-семикласниць не відвідували школу через те, що виходили заміж [107].

Така ситуація була характерною для багатьох регіонів України. Її погіршувала відсутність спеціальних навчальних програм, підручників для циганських дітей, кваліфікованих педагогічних кадрів. Незважаючи на це, держава нічого не робила для виправлення становища. Єдиною спробою у післявоєнний час підготувати національні педагогічні кадри стало тимчасове відновлення циганського педагогічного технікуму, що дав тільки один випуск у 1948 р. [108]. Лише наприкінці 1980-х рр. Держкомітет СРСР з народної освіти поставив питання зі створення навчальних програм, посібників для циганських класів з літератури, історії, мистецтва [104].

Втрата традиційних засобів існування, перешкоди у працевлаштуванні штовхали багатьох циган на протизаконні дії (шахрайство, спекуляцію, торгівлю наркотиками тощо). Складні проблеми накопичувалися роками й не отримували ефективного вирішення, що призводило їх загострення, збільшення кількості правопорушень з боку циган. На загальнодержавному рівні ці проблеми не вирішувалися, прикладом їх вирішення на місцях може слугувати створення у 1989 р. територіально-експериментальної зони охорони порядку зі збільшеною кількістю міліціонерів, дружинників у четвертій дільниці м. Ужгорода, де переважало циганське населення. Спільно з міліцією, міськкомом партії та комсомолу двічі проводили циганські збори, але ефекту це не дало, оскільки не враховувало причин проблеми [106].

Отже, післявоєнну політику радянської влади щодо циган можна охарактеризувати як досить непослідовну й незавершену. Вона сприяла не вирішенню проблем, а їх накопиченню. Всі ці проблеми перейшли у “спадщину” незалежній Україні.

З моменту отримання незалежності 24 серпня 1991 р. Українська держава приділяє увагу національному питанню. Одним з перших документів була Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р., яка гарантувала всім народам України рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права [109, с. 15]. Закон України про національні меншини 25 червня 1992 р. гарантував усім національностям право на національно-культурну автономію: користування рідною мовою, розвиток національних традицій, створення національних культурних й навчальних закладів тощо (ст. 6), надавав право створювати національні громадські об’єднання, підтримувати зв’язки з

особами своєї національності за межами України тощо (ст. 13–15) [109, с. 128].

На виконання положень Закону держава прийняла низку підзаконних актів, зокрема Концепцію розвитку культурнаціональних меншин України. Згідно з її положеннями, пріоритетними напрямками державної етнополітики проголошено: відродження звичаїв й традицій національних меншин України, всебічний розвиток їхнього мистецтва, створення умов для підготовки інтелігенції тощо. Проблеми культурно-освітнього життя національних громад повинні були вирішуватись передусім в рамках всеукраїнських державних програм розвитку культури та освіти з врахуванням національної самобутності й менталітету.

Все це, а також закони “Про освіту”, “Про мови в УРСР”, “Основи законодавства про культуру” заклали основу для вільного розвитку культури кожного етносу [109, 230]. Логічним узагальненням правової бази у сфері національно-державних відносин було прийняття Конституції України, стаття 11 якої закріпила право на розвиток етнічної та культурної самобутності національних меншин [89, 646].

На жаль, реальна державна етнополітика не завжди відповідала законодавчій базі: не було розроблено механізмів її практичного втілення, деякі статті залишалися лише деклараціями. Так, незважаючи на 16 статтю Закону України “Про національні меншини”, яка передбачала спеціальні асигнування у державному бюджеті України для розвитку національних меншин, за десять років чинності документа в жодному з державних бюджетів такої статті витрат не передбачалося. Як засвідчив у 1998 р. начальник управління Державного комітету України у справах національностей та міграції П. Овчаренко, “У нашій сфері не фінансується жодна державна програма” [110, 11]. За допомогою держави вдалося лише видати циганською мовою буквар, “Кобзар” Т. Шевченка та двісті примірників плакату “Циганська абетка” [111, с. 6]. Усього у 1997–1999 рр. національно-культурним товариствам циган на проведення різноманітних культурних заходів було надано державою 12 300 гривень [10, с. 51]. У 1996 р. у Києві отримав статус державного циганський театр “Романс” [112]. За організаційним сприянням держави з 1999 р. проводиться щорічний Міжнародний фестиваль циганської культури у м. Києві “Амала”.

Слід зазначити, що наведеними вище правами різні національні меншини України користувалися в різних обсягах у залежності від об’єктивних (чисельність, тип розселення) та суб’єктивних ознак меншини

(організованість, структурованість тощо). Циган можна віднести до тих спільнот, хто найменше користується правами, передбаченими законодавством [113]. Проблеми попередніх років не були вирішеними.

Серед головних: проблеми освіти, працевлаштування та паспортного режиму, охорони здоров’я та екології циганських поселень, створення негативного етнічного стереотипу, часто внаслідок некоректних публікацій у ЗМІ щодо циган.

Рівень освіти циган залишається одним з найнижчих у країні. Так, за даними Держкомстату України, у 1999 р. на тисячу циган Закарпаття середню спеціальну освіту мали п’ять осіб, загальну середню – 79, неповну середню – 406, початкову – 384 [114, с. 89 – 92]. У Шевченківському районі Запоріжжя з 153 циган шкільного віку відвідував заняття 61 учень. Регулярно відвідувало школу тільки близько 30 % дітей циган. Без належної підготовки, діти приходять до школи з рівнем розвитку нижчим від ровесників [100]. Значна частина дітей циган після 5–6 класу не відвідує школу. Як результат, більша частина циганської молоді залишаються осторонь освіти, що значно звужує можливості реалізації її життєвих інтересів [115].

Держава намагалася здійснити деякі заходи з поліпшення ситуації. Наприкінці 1990-х рр. у деяких селах Закарпаття вже існувала практика організації класів безпосередньо у таборах [116]. У с. Лінцях відкрили початкову школу для 130 дітей [117]. У районному центрі Міжгір’я влада у 2000 р. організувала роз’яснювальну роботу серед циган. При Міжгірській ЗОШ було створено спеціальний клас, щоб подати циганчатам у скороченому вигляді програму молодших класів. Дітей забезпечили одягом з гуманітарної допомоги [118]. Вчителі Воловецької школи ходили до батьків, розмовляли, просили їх сприяти навчанню дітей [119]. У 2000 р. у ЗОШ I – II ст. № 13 м. Ужгорода за сприянням відділу освіти Ужгородського міськвиконкому організували десятий клас з вечірньою формою навчання з 22 учнів-циган; відкрили клас для навчання дітей віком від шести до чотирнадцяти років [118]. Тобто перші кроки щодо підвищення рівня освіти циганських дітей та їх залучення до школи зроблені.

Певна частина циган має проблеми з паспортним режимом. Так, за оперативними даними МВС України (станом на 30 квітня 1999 р.), серед **80 368 циган України** було: громадян України – 79 089 осіб, іноземних громадян – 239, осіб без громадянства – 340, без документів – 164, без прописки – 497. Відсутність паспортів й прописки унеможливила

працевлаштування, отримання державних субсидій, пенсій та інших виплат, позбавляло права на голосування. У 1998 р. у Закарпатті з 176 опитаних циган пенсійного віку одержували пенсію у розмірі до 20 грн. 26 осіб, до 30 грн. – 37, до 40 грн. – 36, до 50 грн. – 16, до 60 грн. – 2, понад 90 грн. – 6, а 53 особи не отримували нічого. Більшість жінок отримувала соціальну пенсію в розмірі 16 грн. Вони в суспільному виробництві участі не могли брати, бо займалися вихованням 5 і більше дітей [101, с. 77].

Штамп про місце постійного проживання відігравав певну роль при призначенні компенсації Швейцарським спеціальним фондом жертвам голокосту. Більш ніж 30 циганам в Україні було відмовлено на основі відсутності саме цього штампу [120, с. 39 – 41]. Багато з циганських дітей не мало жодного документа [121]. Так, у с. Довгому на Закарпатті у квітні 2001 р. п'ятеро циганських дітей віком 4 – 5 років не мали свідоцтва про народження, тобто юридично не існували [122].

Великою проблемою залишається погана екологія циганських поселень: відсутність шляхів, питної води, каналізації, часто – електрики, побутова забрудненість [118]. Це, а також інші негативні чинники зумовлюють високий рівень захворюваності серед циган та дитячої смертності [123]. Так, у Закарпатті, у біля половини циган – бронхіально-легеневі, у п'ятій частини – шлунково-кишкові хвороби, у 16 % – туберкульоз. Смертність дітей у віці до одного року перевищувала 11 % [100]. У березні 2001 р. 33 дитини з королівського табору захворіли на вірусний гепатит.

Закарпатська обласна адміністрація, проте, знайшла можливість провести у чопському та ужгородському таборах централізоване водопостачання [185]. Програма “Ужгород – 2010” не обійшла увагою питання житла для циган: на вулиці Ужанській за бюджетні кошти спорудили 32-квартирний будинок для циган [118].

Катастрофічними виявилися для більшості циганських поселень повені восени 1998 і у березні 2001 роках. [125] Тільки у мукачівському таборі було зруйновано 17 будинків, постраждало 120 осіб [126]. На ліквідацію наслідків паводка 1998 р. було виділено значні бюджетні кошти [127]. Під час повені у березні 2001 р. новостворені дамби було розмито, затоплені села у Берегівському та Іршавському районах. Стихія завдала біди передусім циганам, тому що табори розташовувалися на околицях, на низовині, далеко від шосейних шляхів [128].

Складною проблемою залишається й проблема взаємин циган з оточуючим населенням [129]. Так, уповноважений у справах людини в

Україні Н. Карпачова вказувала на прояви ксенофобії та шовінізму щодо циган з боку нециганського населення [130]. В Україні засоби масової інформації часто помічають лише негативні сторони життя циган, а це впливає на формування негативного ставлення до них з боку населення; внаслідок чого порушуються фундаментальні права людини [131].

За даними Європейського центру захисту прав циган у Закарпатті, цигани часто несправедливо утискаються міліцією [131]. Незважаючи на відміну у 1992 р. статті 196 кримінального кодексу про відповідальність за порушення паспортного режиму, міліція постійно перевіряла циганські поселення й під час рейдів незаконно затримувала людей [132]. Подібні рейди проводилися у різних регіонах країни. У 1998 р. у Миколаївській області відбулася операція “Шатро” [133]. У грудні 2000 р. у м. Макіївці міліцією були затримані найбільш авторитетні цигани, що з'їхалися для участі у роботі “циганського суду” [134].

Під час соціологічних досліджень Київського Міжнародного інституту соціології у Києві у 1994 р. – 20 %, 1997 р. – 29 % і 2001 – 36 % респондентів вимовилися за те, щоб не допускати циган у країну [135]. У 1998 р. в Одесі 35 % респондентів були взагалі проти присутності циган в Україні [136].

З 7 по 12 травня 2000 р. під керівництвом автора студентами філософського факультету ДонДІШІ було здійснено соціологічне дослідження (анкетування) щодо етнокультурних процесів в Україні. Опитування проводилось у Донецькій, Дніпропетровській, Черкаській, Київській, Полтавській областях та м. Києві. За результатами опитування автором було виявлено, що понад 32 % (з 2 445 респондентів) наполягало на тому, щоб заборонити доступ циганам до міст України. На запитання “Як Ви ставитесь до циган?” лише 7 % дали відповідь “позитивно до всіх”, 13 % – “позитивно до окремих”, 46 % – “нейтрально”, 24 % – “негативно до всіх”, 11 % – “негативно до окремих”. Дослідження висвітлює майже повну відсутність у населення об'єктивної інформації щодо історії та культури циган. Так, лише 3 % опитаних відповіло, що знають про цей народ багато. Цим фактом частково можна пояснити високий рівень “циганофобії” у населення України. Характерно, що серед респондентів, які знають багато про циган, зареєстровано 100-відсотковий показник позитивного ставлення до них [137, с. 73].

Державний комітет України у справах національностей та міграцій намагався дещо зробити для поліпшення ситуації. Він звернувся до Управління справ людини Ради Європи з пропозицією включити до про-

грами Ради Європи “Відродження циганської культури” проект стосовно циган України [177]. Управлінням етнопонаціональних відносин було запропоновано скласти комісію з розробки рекомендацій щодо вирішення проблем циган (із представників міністерств, державних комітетів України, облдержадміністрацій та голів громадських організацій циган) й розробки державної програми “Рома в Україні”. Завдяки патронату Держкомітету у червні 2002 р. у м. Києві зміг відбутися Перший з’їзд громад та громадських організацій циган України, на якому були обговорені найбільш проблемні циганського населення [197].

У вересні 2003 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята “Програма соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 р.”, яка, на жаль, не набула обов’язкового для виконання всіма центральними, регіональними та місцевими органами влади і самоврядування статусу державного нормативного акту, не була належним чином фінансово забезпечена, мала фактично рекомендаційний характер. Цей документ із комплексу державних заходів перетворився у декларацію державою своїх намірів, не підтверджених ані організаційно, ані фінансово.

Вже у червні 2006 року Голова парламентського Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Г. Удовенко заявив про те, що в Україні завершився строк виконання “горезвісної” “Програми соціально-духовного відродження ромів України”. Г. Удовенко розкритикував колишній уряд за те, що той подавав цю Програму ледь не як “прорив” у розв’язанні основних ромських проблем, але надії, покладені на неї, на жаль, не виправдалися [110].

Отже, можна зробити висновки, що в Україні протягом 1990-х рр. була закладена законодавча основа державної політики стосовно циганського населення і зроблені певні кроки з її втілення (у напрямку підвищення рівня освіти, зниження злочинності серед циган, поліпшення умов життя, соціального захисту тощо). Але в умовах загальної кризи в державі, нестачі коштів, більшість з цих заходів залишилася лише декларацією, а те, що й зроблено, є недостатнім для остаточного вирішення проблем.

Взагалі ж можна констатувати, що протягом досліджуваного періоду циганське населення українських земель завжди знаходилося у правовому полі державної політики. Однак тільки у сучасній Україні здійснюються послідовні кроки по створенню належної правової бази щодо забезпечення умов для вільного розвитку циганської меншини, мож-

ливостей та перспектив подальшого вирішення соціальних та культурних проблем циган України на державному рівні.

Джерела та література:

1. Crowe D.M. A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia. – N.Y.: St. Martin’s Griffin, 1996. – XVII. – 517 p.
2. Данилович И. Историческое этнографическое исследование цыганов // Северный архив. – 1826. – Т. X. – № 1 – 6.
3. Плохинский М. Цыгане старой Малороссии (по архивным документам) // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 4. – С. 95 – 117; Его же. Иноземцы в Старой Малороссии. – Ч. 1: Греки, цыгане, грузины. – М., 1905. – 235 с.
4. Энциклопедический словарь / изд. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. – Т. XXXVIII. – Полутом 75. – СПб., 1903. – С. 304 – 308.
5. Баранников А. П. Цыганы СССР: Краткий историко-этнографический очерк. – М.: Нацмениздат, 1931. – 52 с.
6. Баранников О. П. Українські цигани. – К.: Всеукраїнська академія наук Етнографічна комісія. Кабінет нацмен, 1931. – 57 с.
7. Киселева Т.Ф. Цыгане европейской части СССР и их переход от кочевания к оседлости: Автореф. дис. канд. ист. наук 07.00.01. – М., 1952. – 15 с.
8. Друц Е., Гесслер А. Цыгане. – М.: Советский писатель, 1990. – 333 с.
9. Іванеско М. І. Цигани України. У пошуках кращої долі. Історичний нарис // Відродження – 1993. – № 12 (грудень). – С. 66 – 69.
10. Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // УГЖ. – 2001. – № 1. – С. 40 – 52.
11. Деметер Н., Бессонов Н., Кутенков В. История цыган – новый взгляд. – Воронеж: ИПФ “Воронеж”, 2000. – 336 с.; Бессонов Н.В. Цыгане под сенью рубиновых звезд // “30 октября”. – 2002. – № 22.
12. Романі Яг. Історія, культура право. – К., 1998. – 136 с.
13. Беліков О. В. Актуальні завдання соціальної політики щодо ромського (циганського) населення України // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (Рома) України (16–20 ст.). – Донецьк, 2006. – С. 28–36; Державна політика стосовно циганського населення на українських землях // Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее/ под ред. А. А. Дынгеса, С. Ю. Кузнецовой – Донецк: Апекс, 2006. – С. 159 – 226.
14. Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781–1782 гг. – СПб., 1787. – С. 178–182.
15. Два слова о цыганах в пределах бывшей Гетманщины // Киевская старина. – 1882. – С. 401–402.
16. Права, по которым судится малороссийский народ. 1743. Пам’ятки політико-правової культури України / Упорядник та автор нарису К. А. Вислобоков. – К., 1997. – 547 с.

17. *Эйнгорн В.* К истории иноземцев в Старой Малороссии. – М.: Издательство Общества истории новой и древней при Московском университете 1908. – 53 с.
18. ПСЗРИ, I. – Т. IX. – 1733. – № 6430; 6454.
19. *Кеппен П.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – С. 480-487.
20. ПСЗРИ, I. – Т. XVII. – 1766. – № 12,587.
21. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Науковадумка, 1991. – 222 с.
22. ПСЗРИ, I. – Т. XXI. – 1783. – № 15,823.
23. ПСЗРИ, I. – Т. XXIII. – 1792. – № 17,048.
24. ПСЗРИ, I. – Т. XXVI. – 1800. – № 19,484.
25. ПСЗРИ, I. – Т. XXX. – 1809. – № 23,597; ПСЗРИ, I. – Т. XXXI. – 1810. – № 24,326; ПСЗРИ, I. – Т. XXXI. – 1811. – № 24,795; ПСЗРИ, I. – Т. XXXII. – 1812. – № 24,999. – П. 4.
26. *Баранников А.П.* Об изучении цыган СССР // Известия АН СССР. – VII серия. – 1929. – № 5-6. – С. 368–398; 457–478.
27. Ведомости о количестве оседлых и кочевых цыган по Киевской, Подольской и Волынской губерниям 1839 г. – ЦДІА України у Києві, ф. 442: Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства оп. № 181, спр. 2943, арк. 1–13.
28. *Данілкин О.* Культура циган України: минуле і сучасність. – К.: Контекст, 2001. – 77 с.
29. *Петров О.Є.* Деякі особливості вивчення правових відносин населення півдня Бессарабії в XIX – першій чверті XX ст. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова – Вип. 9. – Одеса, 1999. – С. 87–93.
30. *Гросул В. Я.* Реформы в дунайских княжествах и Россия. – М.: Наука, 1966. – 408 с.
31. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния – СПб, 1862. – 356 с.
32. *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.
33. *Крыжановская И.* Из истории крепостных цыган Бессарабии в первой половине XIX века // Труды центрального государственного архива МССР. – Кишинев, 1962. – Т. 1. – С. 186-245
34. Про поселення державних циган на дільниці номер дванадцять в Аккерманському повіті. – Центральний державний історичний архів Російської Федерації, ф. 379 (Департамент державного майна Міністерства фінансів), оп. 2, спр. 35, 238 арк.
35. ПСЗРИ, второе собрание (II). – Т. III. – 1836. – № 1834.

36. *Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука 1970. – 383 с.
37. ПСЗРИ, II. – Т. IV. – 1829. – № 2665; ПСЗРИ, II. – Т. VI. – 1831. – № 4646.
38. ПСЗРИ, I. – Т. XXXV. – 1818. – № 27,357. – П. 4.
39. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская обл. / Сост. А.Зашук. – СПб, 1862.– С. 174–180, 207–210
40. Народное хозяйство СССР (1922–1972 гг.): Юбилейный статистический ежегодник – М.: Статистика, 1972. – 848 с.
41. ПСЗРИ, II. – Т. XXIII. – 1848. – № 22,394
42. ПСЗРИ, II. – Т. XXX. – 1855. – № 29,766.
43. ПСЗРИ, II. – Т. XXIV. – 1850. – № 24,144.
44. ПСЗРИ, II. – Т. XIV. – 1839. – № 12,104.
45. ПСЗРИ, II. – Т. XVIII. – 1843. – № 17,044.
46. *Берг Л.С.* Население Бессарабии. Этнографический состав и численность / Российская Академия Наук. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России. – Петроград, 1928. – № 6. – С.36-38
47. ПСЗРИ, II. – Т. XXII. – 1847. – № 20,987.
48. *Гросул Я. С.* Крестьянская реформа 1868 г. в Молдавии // *Гросул Я. С.* Труды по истории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1982 – С. 235 – 250
49. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812–1861). Документы и материалы. – Т. III. – Ч. II. – Кишинев, 1969. – 732 с.
50. *Егунов А.О.* О цыганах в Бессарабии // Записки Бессарабского областного статистического комитета – Кишинев, 1864. – Т. 1. – С. 109-124
51. *В. В.* Юридическое положение цыган в России // Юридическое обозрение. – 1882. – № 60. – С. 67 – 87
52. *Ром-Лебедев И.* От цыганского хора к театру “Ромэн”. – М.: Искусство 1990. – 271 с.
53. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ відп. ред. Ю. І. Римаренко – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
54. Крестьянская правда (Луга). – 1928. – 13 ноября.
55. Пільги циганам при оселенні на колфондах // Вісті ВУЦВК – 1928. – № 166 (18 липня)
56. *Бриль М., Попова Е.* Цыгане в Союзе ССР // Советское строительство. – М., 1932. – № 2. – С. 137
57. Известия ЦИК. – 1928 – № 201 (30 августа).
58. Витяг з протоколу засідання Президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Харків, 23 лютого 1927. – Держархів Донецької області. Ф. Р 2. Оп. 1. Спр. 759. Арк. 128.
59. Інструкція про економічні та організаційно-адміністративні заходи для заохочення кочуючих циган до осідлого способу життя та залучення їх до

праці 1928 р. – Держархів Донецької області. Ф. Р 279. Оп. 1. Спр. 759. – Арк. 127– 128.

60. План работы ЦК Нацмен при ВУЦИКе среди малочисленных национальностей на Украине на 1926 – 1927 гг – Держархів Донецької області. Ф. Р 279. Оп. 1. Спр. 759. Арк. 37.

61. К переходу цыган к оседлой жизни // Диктатура труда (Сталино). – 1927. – № 48.

62. К трудовой оседлости // Известия (Одесса). – 1927. – 20 октября.

63. Цыгане // Красное Запорожье. – 1928. – 21 февраля.

64. Цыган до плуга та варстату // Вісті ВУЦВК – 1928. – № 292 (21 грудня)

65. Лист голови КЦНМ від 6 вересня 1929 р. “О созыве Всеукраинской конференции трудящихся цыган в ноябре 1929 г.” – ЦДАВО України, ф. 413: ЦКНМ (1923-1932), оп. 1, спр. 84 (ВУЦИК), арк. 109

66. Вісті ВЦУВК. – 1929. – 18 вересня.

67. Конференция трудящихся цыган // Коммунист – 1929. – 16 августа.

68. О численности цыганского населения Сталинского округа – Держархів Донецької області, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1004, арк. 61

69. Заява цыган м. Сталіна щодо надання їм землі та створення колгоспу – Держархів Донецької області, ф. Р-279, оп. 1, спр. 1032, арк. 15; Докладная записка о зверствах немецких оккупантов в Артёмовском районе. – Держархів Донецької області, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 2, арк. 21-25

70. Протокол № 15/75 заседания ЦКНМ при ВУЦВК от 23.12.1931. – Держархів Донецької області, ф. Р-279, оп. 1, спр. 472, арк. 52

71. *Плахоття П.* Цыгана на землю // Комуніст – 1928. – 23 травня.

72. *Мар С.* Цыганский узел // Красная газета. – 1928. – № 23 (24 августа).

73. Цыганский колхоз // Экономическая жизнь. – 1928. – 26 мая.

74. Красная газета. – 1928. – № 157 (6 июня).

75. Доповідь “Про переселення нацменшостей на Україні” та Постанова ЦКНМ по доповіді наркомземправ (1930). – ЦДАВО України, ф. 413: ЦКНМ (1923–1932), оп. 1, спр. 527, арк. 2–7.

76. Цыганский поселок // Вечернее радио (Харьков). – 1928. – 24 июня.

77. Цыгане на земле // Харьковский пролетарий. – 1928. – 29 августа.

78. Р. П. Цыгане сегодня // Огонек – 1927. – № 33.

79. Хорошая инициатива и красный уголок для цыган // Красный Крым (Симферополь). – 1927. – 14 декабря.

80. Цыгане или демерджи // Красный Крым (Симферополь). – 1928. – 31 января.

81. *Усейнов Я.* Цыгане ведут культурную работу // Красный Крым (Симферополь). – 1928. – 13 июля.

82. Первый выпуск цыган-кооператоров (Культурная работа в красном уголке цыган усиливается) // Красный Крым (Симферополь). – 1928. – 11 мая.

83. Звіт про роботу серед нацменшостей Мелітопольської округи з Х. 1928 по Х. 1929. – ЦДАВО України, ф. 413: ЦКНМ (1923-1932), оп. 1, спр. 452: Документи про роботу серед нацменшостей, витяги з протоколів висновки, тези доповідей, таблиці, арк. 39-82

84. Службова записка “Про обстеження стану життя та роботи сербів та румунів-кочівників”. – Держархів Донецької області. Ф. Р-2794. Оп. 1. Спр. 1024 (Сталінська міська рада робочих, селянських та красноармійських депутатів. 24 травня – 24 грудня 1933). Арк. 48 – 50.

85. *Джеватов С.* Цыгане и татары на производстве (Морзавод) // Маяк Коммуны (Севастополь). – 1928. – 17 января.

86. *Келар С.* Від витоків до сьогодення // Сучасність – 1977. – № 2. – С.124–131; № 3–4. – С.188–193

87. Работа среди цыганского населения (президиум горсовета на цыганской окраине) // Красный Крым (Симферополь). – 1928. – 6 октября

88. Тезисы доклада о состоянии нацменработы на Украине и ее перспективах. 1930. – Держархів Донецької області, ф. Р-279, оп. 1, спр. 225, арк. 15.

89. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність документи матеріали. Довідн. у 2 ч. \ За ред. В.Ф. Панібудьласки – К., 1997. – Т. 1. – 583 с.

90. “Нацменшості УСРР до XII роковини Жовтня”.- ЦДАВО України, ф. 413: ЦКНМ (1923–1932), оп. 1, спр. 452: Документи про роботу серед нацменшостей, витяги з протоколів висновки, тези доповідей, таблиці, арк. 85

91. Мифы кочуют за табором. Беседа с вице-президентом Международного союза цыган, д.и.н. Н. Деметер // Труд – 2001. – 20 июля.

92. Я, Лев Черенков, цыган... // Союз. – 1990. – № 42 (октябрь). – С.19

93. *Бамбула В.* Цыганська доля – що вітер в полі. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 63 с.

94. *Бессонов Н. В.* Цыгане под сенью рубиновых звезд // “30 октября”. – 2002. – № 22.

95. *Чернецкая Т.* Цыганочка черная, не гадай // Слово. – 1999. – № 34 (352).

96. *Герценов Б.* Два цвета времени. Как Н. С. Хрущев хотел сделать оседлыми цыган // Первая линия. – 1993. – № 42 (200).

97. Постанова Ради міністрів УРСР № 1342 від 27 жовтня 1956 р. “Про залучення до праці цыган, які займаються бродяжництвом”. – Держархів Донецької області, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 266, арк. 86-88

98. Контрольный лист. “Имеется цыган в области по состоянию на 27.10.1956 г.”. – Держархів Донецької області. Ф. Р-2794. Оп. 2. Спр. 266 “Постанови Ради міністрів УРСР з № 1301 по № 1436. Арк. 94.

99. *Гармаш Л. Н.* Новотроицкие цыгане (по материалам целевых исследований 1993 г.) // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Вып. 3. – Донецк, 1995. – С. 62-66

100. *Смець Г., Мигович І.* Вимираючий етнос // Романі Яг. – 2001. – № 1.
101. *Мигович І.І., Макара М.П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект – Ужгород Патент, 2001. – 160 с.
102. *Коренева Н.* “Фараоново плем’я” в гостиниці “Советская” // Юність. – 1988. – № 4. – С. 92 – 93.
103. Национальний состав КПСС // Союз. – 1990. – № 19 (май)
104. *Бернаскони Е.* Народ ветра и огня // Эхо планеты. – 1990. – № 7. – С. 26–34.
105. *Кочанський В.* Доля напівкочового табору // Романі Яг. – 2001. – № 3.
106. Циганське сонце // Україна. – 1989. – № 48. – С. 8 – 10.
107. Коли прийде Будулай? Бесіда із старостою мукачівського “циганського табору” Золтаном Олахом // Людина і світ. – 1990. – № 2. – С. 12
108. *Игнатов В.* На путях возрождения // Политика и время. – 1991. – № 17. – С. 27
109. Етнополітика в Україні. Документальні матеріали / За ред. В. Євтуха – К.: Держком. України у справах національностей та міграції, 1998. – 353 с.
110. Циганський етнос на карті України. Інтерв’ю з начальником Управління етнопольових процесів та у справах національних меншин Державного комітету України у справах національностей та міграції П. Овчаренко // Відкритий світ. – 1998. – № 2. – С. 10-11
111. *Мазоре І.* Чхіндлар. Розповідь про створення першого в Україні циганського букваря // Відродження – 1993. – № 7. – С. 4 – 6.
112. *Ляхович Т.* За цыганской звездой кочевой // Сегодня. – 1998. – № 189.
113. *Кравець Є.* Большие проблемы малых народов // Романі Яг. – 1999. – № 4.
114. *Питюлич М.* Занятость цыганского населения в новых условиях хозяйствования // Экономика Украины – 1993. – № 5. – С. 89 – 92
115. *Софій О.* Роми України. Громадянський діалог // Відкритий світ. – 1998. – № 2. – С. 4-5
116. *Камська Ю.* Жінка, усмішка якої зігриває // Романі Яг. – 2001. – № 5.
117. Школу построили прямо в таборе // Сегодня. – 1998. – № 146.
118. *Кочіш М.* Рідна земля, як мачуха // Романі Яг. – 2000. – № 16.
119. *Зубач В.* Птахи запилених доріг... // День. – 1998. – № 149.
120. *Navrotskaja E.* Roma and propiska in Ukraine // Roma rights Newsletter of the European roma rights center. – December 1998. – P. 39-41.
121. *Гороховский А.* Одиннадцатилетняя цыганская девочка Лиза втайне покупала себе куклы, но мать находила их и сжигала // Факты. – 2000. – 17 февраля.
122. *Бойко Н.* Дитячі очі // Романі Яг. – 2001. – № 8.
123. Роми краю: 10 років у контексті соціально-економічних реформ // Романі Яг. – 2002. – № 3.

124. Сембер С.: Звичайно, першими читачами мають бути роми... Інтерв’ю голови Ужгородської міськради // Романі Яг. – 2001. – № 3.
125. Чи буде чорною датою відзначена у календарі річниця паводка на Закарпатті? // Романі Яг. – 2002. – № 17.
126. Мукачівський табір: вчора, сьогодні, завтра // Романі Яг. – 1999. – № 2.
127. *Адам А. Є., Навроцька Є. М., Герцег-Пауш Н. Ф.* Золотий дощ “гуманітарки” // Романі Яг. – 2001. – № 9.
128. *Герцег Н.* Паводок очима очевидця // Романі Яг. – 2001. – № 6.
129. Цигани мусять здобути симпатію інших народів // Відкритий світ. – 1998. – № 2. – С. 6 – 7.
130. *Волконская Л.* Украинские цыгане взывают о помощи // Салон Дона и Баса. – 2002. – № 44 (815).
131. *Макара М.* Квіти етнічного різнобарв’я // Романі Яг. – 2001. – № 10
132. *Юшкевич А.* Народ, якого немає, не може знайти свого місця і в Україні // ПіК. – 1999. – № 27. – С. 28-30.
133. The Misery of Law: The Rights of Roma in the Transcarpatian Region of Ukraine // Roma rights Newsletter of the European roma rights center. – Summer 1999. – P. 19-45.
134. *Валерко В.* Які вони, цигани // Юридичний вісник України. – 1998. – № 4. – 22-28 січня.
135. *Валухов В.* У цыгана... лошадей украли. Оперативники предотвратили самосуд // Московский комсомолец Донбассе. – 2001. – № 2 (146). – 11 – 18 января.
136. Індекс соціальної дистанції відносно представників різних національностей в Україні // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / Майборода О., Чілачава Р., Пилипенко Т. та ін. – К.: Фонд “Європа XXI”, 2002. – С. 39–40.
137. *Казанжи З.* Цыгане шумною толпой... // Общественно политическая газета, Одесса. – 1997. – № 47 (262).
138. *Беліков О. В., Белікова Н. Ю., Туренко О. С.* Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту) // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 73.
139. Романі яг. – 2006. – Червень.

Беліков Олександр. Державна політика щодо ромів України: історія та сучасність

У статті йдеться про те, що поява державної політики щодо ромського етносу як складової частини українського суспільства фіксується з XVI ст. (у Малоросії – в XVIII ст., у Бесарабії – в XIX ст.). Вона залежала від того, до яких держав входили українські землі у різні історичні періоди. Проаналізовано досягнення і невдачі

радянської політики щодо ромів, зокрема спроби створення циганських колгоспів. Непослідовність і незавершеність державної політики стосовно ромського населення спостерігається в умовах побудови демократичного громадянського суспільства у незалежній Україні.

Беликов Александр. Государственная политика в отношении цыган Украины: история и современность

В статье отмечено, что появление государственной политики в отношении цыган, как составляющей украинского общества фиксируется с XVI ст. (в Малороссии – в XVIII ст., в Бессарабии – в XIX ст.). Она отличалась в зависимости от государственной принадлежности разрозненных украинских земель в разные исторические периоды. Исследованы достижения и промахи советской политики в отношении цыган, в частности, попытки создания цыганских колхозов. Непоследовательность и незавершенность государственной политики в отношении цыган наблюдается и в условиях создания демократического гражданского общества в независимой Украине.

Byelikov Oleksandr. The state policy with respect to Romanies in Ukraine: history and concerning

It is marked in the thesis that the appearance of public policy in respect of Romanies, as a component of Ukrainian society, is fixed from 16th century (Malorossiya – 18th century, Bessarabia – 19th century). It differed depending on state tenancy of scattered Ukrainian regions in various historical periods. The author investigated achievements and errors of Soviet policy in regard to Romanies, in particular, attempts to create Roma collective farms. Inconsistency and incompleteness of the state policy regarding Romanies is present when establishing the democratic civil society in independent Ukraine.